

Danmarks folketal omkring år 1700

Af Hans Chr. Johansen

I artiklen foretager professor, dr. oecon. Hans Chr. Johansen en kritisk gennemgang af de metoder, som tidligere forfattere har anvendt til at beregne den danske befolknings størrelse forud for de første folketællinger. Det vises, at kirkebøgerne både i dåbs- og begravelseslisterne har så mange mangler, at summariske optællinger ikke kan give noget pålideligt resultat. I stedet vil det være nødvendigt at gennemføre meget detaljerede kildekritiske studier af et stort antal kirkebøgers kvalitet, før man kan nå frem til pålidelige resultater.

Forud for den første danske folketælling i 1769 har vi kun relativt usikre formodninger om, hvor stor Danmarks befolkning har været; men forskellige forfattere har ud fra andet materiale søgt at skønne over befolkningens størrelse i de 100 år, der ligger forud for 1769.

I det følgende skal forsøges en vurdering af nogle af disse beregninger med henblik på at se, om de fører til rimelige resultater med hensyn til de vigtigste størrelser, der bestemmer ændringer i folketallet, det vil sige antallet af fødsler og dødsfald og omfanget af vandringer til og fra de områder, der behandles. Der vil desuden blive foretaget en gennemgang af fejkilderne i det materiale, som de pågældende forfattere har benyttet for at se, om der i kilderne kan være fejltyper, som ikke er taget i betragtning af disse forfattere, og som kan være af betydning for resultaternes pålidelighed.

Flest forfattere har beskæftiget sig med tiden 1735–69, idet man da tilsyneladende har relativt sikker grund under fødderne som følge af, at der fra Kommercekollegiet blev indsamlet oplysninger fra bisperne om det årlige antal fødte og døde i hvert stift for hvert af disse år. Såfremt vandringerne til og fra udlandet har været omtrent lige store, skulle man derfor kunne beregne hvert års folketal ved at regne baglæns fra 1769, idet man trækker de fødte fra og lægger de døde til.

Der er imidlertid almindelig enighed blandt de forfattere, der har beskæftiget sig med disse tal, om, at man ikke uden videre kan godtage hverken 1769-folketællingens eller bispelisternes tal, da der kan påvises en del mangler i disse. I tabel 1 er vist de korrektioner, som nogle af de vigtigste fremstillinger har anvendt.

Tabel 1: *Befolkningsudviklingen 1735–69.*

	Ukorrigerede tal fra befolknings- statistikken	Beregninger foretaget af			
		Schar- ling I	Schar- ling II	Adolph Jensen	Aksel Lassen
		1000 personer			
Folketal 1769	786	828	835	838	810
Antal fødte 1735–69	795				
Antal døde 1735–69	753				
Tilvækst 1735–69 ..	42	46	50	63	96
Folketal 1735	744	782	785	775	714

Kilder: V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik, bind I, 1885, side 416 og supplement til samme, 1890, side 82.

Ad. Jensen: Befolkningsforholdene i de nordiske lande i det 18. århundrede, National-økonomisk Tidsskrift, 1935, side 1ff.

Aksel Lassen: Fald og fremgang, 1965, side 530.

Med hensyn til 1769-tællingen er korrektionerne fremkommet ud fra overvejelser over befolkningstilvæksten mellem 1769 og 1801, hvor de fleste regner med, at den tyder på ret store mangler i tællingen, mens Aksel Lassen ud fra de samme kriterier, som omtales ved hans øvrige beregninger nedenfor, mener, at der er tale om mindre fejl end hidtil antaget. Dette begrundes han tillige med, at man derved når frem til et billede af omfanget af de indre vandringer, der stemmer godt overens med det, man får fra andre kilder, og at det giver en rimelig kønsproportion, såfremt man antager, at de personer, der mangler i tællingen, alle er mænd.

Scharling accepterer for årene 1735–69 i sin første beregning i det store og hele bispelisterne tal for fødte og døde, og i den anden regnes der kun med små fejl.

Adolph Jensen har inddraget nogle mindre korrektioner i bispelisterne, som blev påvist af Statistisk Bureau i 1905¹. Han regner tillige med, at der i tallene for de fødte mangler dødfødte og en del børn, der døde før dåben, mens en del af disse er med i tallene for døde. Han konkluderer derfor: »Den omstændighed, at de indberetninger, som overhovedet indeholder bemærkninger om dødfødte, angiver tal, der ligger så lavt som ca. 2 pct. af samtlige fødte, tyder på, at en væsentlig del forblev uregistrerede. Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at de dødfødte, som begravdes på kirkegården, i almindelighed er blevet registrerede og i listerne inkluderede i tallene for døde. I overensstemmelse med det skøn, bearbejder af general-ekstrakterne (afdøde dr. Edv.

1. Statistisk Tabelværk, V, A, 5, Befolkningsforholdene i det 19. århundrede, 1905.

Mackeprang) udtaler i det foran nævnte tabelværk, har jeg, for at neutralisere den sandsynlige fejlregning af dødfødte, formindsket tallene for døde i tiden før og efter 1780 med henholdsvis 2 og 1 pct. af de respektive tal for fødte«².

Denne korrektion betyder en forøgelse af tilvæksten i tiden 1735–69 med ca. 16.000 personer; men det må ved bedømmelsen af det skønsmæssige fradrag på 2 pct. tages i betragtning, at det er baseret på oplysninger, der er fra tiden efter 1775 og kun vedrører enkelte dele af landet.

Aksel Lassen har gjort en betydeligt større indsats med henblik på at vurdere bispelisternes pålidelighed. Han har dels foretaget en række undersøgelser ved optællinger fra kirkebøger af fødte og døde, dels nøje gennemgået forholdene i Ålborg stift 1780–99 samt i dele af Århus stift for endnu længere tidsrum. Konklusionen på dette er, at der må regnes med, at korrektionen hos Ad. Jensen er for lille, og at det vil være mere rimeligt med et fradrag på 5½ pct. af de begravede for at gøre tallene for fødte og døde i begravelseslisterne sammenlignelige. Som dokumentation herfor henvises også til den undersøgelse, som Gustav Bang har foretaget på sjællandsk kirkebogsmateriale³, og hvor han når frem til et tilsvarende resultat. Dette fradrag medfører en betydelig større befolkningstilvækst end den, som er antaget af de tidligere forfattere.

Aksel Lassen har tillige fremdraget et omfattende – hidtil ukendt – materiale for tiden forud for 1735, og han har ved den samme metode som for perioden 1735–69 og ved at regne op til hele landet fra de områder, han har kunnet studere, ført befolkningsudviklingen endnu længere tilbage og beregnet folketallet i Danmark tilbage til midten af det 17. århundrede.

Det er imidlertid karakteristisk, at de nævnte forfattere i deres forsøg på at foretage korrektioner i bispelisterne hovedsagelig har interesseret sig for fejl, der fremkommer, såfremt dødfødte og børn, der døde udøbte, kun er medtaget i begravelseslisterne, fordi præsterne har registreret kirkelige handlinger, altså dåb og begravelse, og ikke demografiske begivenheder, fødsel og dødsfald. Der kan derfor være grund til at undersøge nærmere, om der i de anvendte kilder kan påvises andre fejltyper, som kan få indflydelse på beregningerne. Dette vil blive forsøgt nedenfor med særligt henblik på at vurdere Aksel Lassens resultater, idet der dog først skal gøres nærmere rede for denne forfatters beregningsmåde for derved at gøre det muligt at sammenholde usikkerheden i kildematerialet med nøjagtigheden i resultaterne.

Udviklingen på *Fyn* vurderer Aksel Lassen ud fra optællinger i kirkebø-

2. Ad. Jensen: Befolkningsforholdene i de nordiske lande i det 18. århundrede, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 1935, side 5f.

3. Gustav Bang: Sjællandsk landbefolkning i det 17. og 18. århundrede, *Historisk Tidsskrift*, 7. rk., II, side 417–54.

Tabel 2: Folketallet på Fyn og Langeland 1660–1769

År	Folketal ved periodens begyndelse	Antal fødte	Antal begravede (—udøbte)	Årligt antal pr. 100 indbyggere midt i perioden	
				fødte	begravede
1660–69	54 100	18 200	9 700	3,1	1,7
1670–79	62 600	22 300	15 600	3,4	2,4
1680–89	69 300	22 700	18 200	3,2	2,5
1690–99	73 800	20 900	17 000	2,8	2,2
1700–09	77 700	25 600	19 500	3,6	2,8
1710–19	83 800	23 000	20 000	2,7	2,3
1720–29	86 800	24 500	19 300	2,7	2,2
1730–39	92 000	24 800	20 000	2,6	2,1
1740–49	96 800	25 500	24 500	2,6	2,5
1750–59	97 800	24 900	23 200	2,5	2,4
1760–69	99 500	28 800	27 100	2,9	2,7

Kilde: Aksel Lassen: Fald og fremgang, side 505.

gerne i et vekslende antal sogne, der i 1769 havde fra 3,7 til 8,6 pct. af Fyns befolkning (inkl. Langeland). Der er optalt de faktisk indførte døbte, mens der i begravelserne er fradraget de dødfødte og udøbte, således at der i dette tilfælde ikke har været brug for at anvende nogen fast fradragprocent. Ved opregning til hele Fyn fås den i tabel 2 viste udvikling. Fødsels- og dødshypighederne (antal fødte og døde pr. 100 indbyggere) i denne og de følgende tabeller findes ikke hos Aksel Lassen, men er beregnet på grundlag af de foregående kolonnens tal.

I *Århus stift* findes der bevaret bispelister tilbage til 1695. Disse er af Aksel Lassen anvendt til en tilbageregning fra 1769, idet de officielle tal for døde først er reduceret med 5 pct.⁴ Aksel Lassen offentliggør kun det derved beregnede fødselsoverskud for hvert tiår 1700–69 (side 507–08); men ved at anvende hans grundmateriale (s. 483–84) kan man finde frem til, hvor mange fødsler og dødsfald, der omtrentlig indgår i beregningerne. Disse tal er vist i tabel 3.

For *Sjælland-Møn* findes der ikke officielle tal før 1735, men Aksel Lassen anvender for dette område de tal, der kan hentes fra Gustav Bangs tidligere nævnte undersøgelser, hvor denne forfatter mener at kunne finde 5½ pct.

4. Aksel Lassen gør ikke nærmere rede for, hvorfor han nogle steder vælger en korrektion på 5 pct. og andre steder 5½ pct. Ved beregningen af døbte og begravede pr. 100 indbyggere har det dog ingen betydning for størrelsesordenen, om man vælger den ene eller den anden korrektion.

Tabel 3: *Folketallet i Århus stift (eksklusive Samsø) 1700–69*

År	Folketal ved periodens begyndelse	Antal fødte	Antal begravede (—5 pct.)	Årligt antal pr. 100 indbyggere midt i perioden	
				fødte	begravede
1700–09	74 800	28 600	24 700	3,7	3,2
1710–19	78 700	28 800	22 400	3,5	2,7
1720–29	85 100	30 100	23 500	3,4	2,7
1730–39	91 700	32 400	25 900	3,4	2,7
1740–49	98 200	34 000	30 100	3,4	3,0
1750–59	102 100	35 000	29 400	3,3	2,8
1760–69	107 700	36 700	32 100	3,3	2,9

Kilde: Aksel Lassen: *Fald og fremgang*, side 483–84 og 507–08.

dødfødte og udøbte blandt kirkebøgernes begravede, som ikke findes i dåbslisterne. Disse tal er derefter opregnet til hele Sjælland og ved at regne bagud fra 1769-tællingens tal kan man få en oversigt over udviklingen. På grund af en ret forskelligartet udvikling i Sjællands enkelte dele gennemføres en opdeling på amtsbasis, og i tabel 4 og 5 er vist to eksempler på de resultater, som Aksel Lassen derved kommer frem til.

Ved de beregninger, der ligger til grund for tabel 2–5 er der, som det korrekt fremhæves af Aksel Lassen, ikke taget hensyn til de indre vandringer mellem de forskellige regioner. Dette må naturligvis gøres, idet de fundne fødsels- og

Tabel 4: *Folketallet i Københavns amt 1660–1769*

År	Folketal ved periodens begyndelse	Antal fødte	Antal begravede (—5½ pct.)	Årligt antal pr. 100 indbyggere midt i perioden	
				fødte	begravede
1660–69	30 449	9 200	6 602	2,9	2,1
1670–79	33 047	8 180	10 136	2,4	3,2
1680–89	31 091	9 160	8 350	2,9	2,7
1690–99	31 901	10 610	9 909	3,3	3,1
1700–09	32 602	8 670	8 132	2,6	2,5
1710–19	33 140	8 490	11 343	2,7	3,6
1720–29	30 287	9 920	9 044	3,2	2,9
1730–39	31 163	10 960	10 146	3,5	3,2
1740–49	31 977	12 450	11 200	3,8	3,4
1750–59	33 227	12 580	11 883	3,7	3,5
1760–69	33 924	12 310	11 305	3,6	3,3

Kilde: Aksel Lassen: *Fald og fremgang*, side 500.

Tabel 5: Folketallet i Præstø amt 1660–1769

År	Folketal ved periodens begyndelse	Antal fødte	Antal begravede (–5½ pct.)	Årligt antal pr. 100 indbyggere midt i perioden	
				fødte	begravede
1660–69	11 940	8 820	9 358	7,6	8,0
1670–79	11 402	13 570	9 728	10,2	7,3
1680–89	15 244	11 640	7 439	6,7	4,3
1690–99	19 445	15 980	11 001	7,3	5,0
1700–09	24 424	16 630	12 037	6,2	4,5
1710–19	29 017	15 850	13 860	5,3	4,6
1720–29	31 007	16 970	12 530	5,1	3,8
1730–39	35 447	16 020	16 777	4,6	4,8
1740–49	34 690	14 620	12 939	4,1	3,6
1750–59	36 371	17 270	14 012	4,5	3,7
1760–69	39 629	16 400	14 269	4,0	3,5

Kilde: Aksel Lassen: Fald og fremgang, side 502–03.

dødshyppigheder vil blive for store, hvis det drejer sig om fravandringsområder, mens de vil være for små, hvis der er tale om tilvandringsområder.

Aksel Lassen regner med, at ind- og udvandring fra Århus stift nogenlunde har opvejet hinanden i perioden, mens Fyn-Langeland skulle have haft en nettotilvandring på ca. 6.000 personer mellem 1660 og 1769 (s. 69). På Sjælland regnes med, at Præstø amt har afgivet ca. 10.000 personer i den samme periode, mens Nordøstsjælland netto har været et tilvandringsområde (s. 37). Dette passer udmærket sammen med, at tabel 2–5 tidligt i perioden viser den højeste fødselshyppighed i Præstø amt og den laveste i Københavns amt.

Prøver man at korrigere for de fejl, der fremkommer i tabel 2–5 på grund af vandringerne, idet man for Fyn-Langeland og Præstø amt fordeler de nævnte vandringstal jævnt over perioden, kommer man til de fødselshyppigheder, der er vist i tabel 6. Københavns amt har måttet udelades, da Aksel Lassen ikke udtaler sig om vandringerne til dette amt isoleret. Tallene indgår i tallene for hele Nordøstsjælland.

To ting falder i øjnene ved bedømmelsen af tallene i tabel 6. Det ene er den meget store forskel i niveauet mellem fødselshyppighederne i de tre områder. Omkring 1800, hvor statistikken har nået en betydelig grad af pålidelighed, svinger fødselshyppigheden inden for et niveau på 2,9–3,3 mellem de enkelte stifter.

Det andet er, at der i alle tre serier er en tendens til, at fødselshyppigheden stiger, jo længere man kommer tilbage i tiden, hvilket kan være et tegn på, at

Tabel 6: *Fødselshyppigheder, korrigeret for vandringer 1660–1769*

År	Fyn-Langeland	Århus stift	Præstø amt
1660–69	3,5	–	4,1
1670–79	3,7	–	6,1
1680–89	4,0	–	4,6
1690–99	2,9	–	5,5
1700–09	3,3	3,7	5,1
1710–19	2,8	3,5	4,5
1720–29	2,8	3,4	4,6
1730–39	2,7	3,4	4,2
1740–49	2,7	3,4	3,9
1750–59	2,6	3,3	4,4
1760–69	2,9	3,3	4,0

der er regnet med for lille et folketal, når hyppigheden beregnes for de tidligste år.

Et for lille folketal kan fremkomme ved for store tal for fødte, et for lille tal for døde eller ved, at der er regnet med for stor fravandring eller for lille tilvandring i perioden.

Ved bedømmelsen af tallene som udtryk for frugtbarheden i befolkningen må man tage i betragtning, at det fradrag på 5½ pct., der er i dødstallene for Århus stift og Præstø amt, og undladelsen af at tælle dødfødte og udøbte døde med i de fynske tal, betyder, at det faktiske antal fødsler ligger noget højere end tabellens tal, svarende til en forøgelse af fødselshyppigheden med 0,1–0,2.

Tilsvarende beregninger over dødeligheden for de samme tre områder er vist i tabel 7.

Også disse tal viser store regionale forskelle, og således, at det ligesom ved fødselshyppigheden, er Præstø amt, der ligger højest, og Fyn-Langeland, der ligger lavest. Derimod er der ikke nogen udpræget tendens i retning af, at dødeligheden skulle være stigende, jo længere man går tilbage i tiden, men dette billede ville under alle omstændigheder være sværere at få frem ved dødstal, fordi de årlige udsving i dødeligheden i ældre tiders samfund altid er betydeligt større end udsvingene i fødselshyppigheden. Som ved fødselshyppigheden må man have i erindring, at tallene i tabel 7 er 0,1–0,2 for små som følge af, at der er foretaget fradrag for dødfødte og udøbte i begravelseslisterne.

Til sammenligning med tallene i tabel 7 kan det oplyses, at dødshyppigheden omkring 1800, hvor registreringen anses for at være en del mere pålidelig, for provinsen som helhed har ligget på knap 3,0 pr. 100 indbyggere, og dette

Tabel 7: Dødshyppigheder, korrigeret for vandringer 1660–1769

År	Fyn-Langeland	Århus stift	Præstø amt
1660–69	1,9	–	4,3
1670–79	2,6	–	4,4
1680–89	2,7	–	2,9
1690–99	2,4	–	3,8
1700–09	2,5	3,2	3,7
1710–19	2,4	2,7	4,0
1720–29	2,2	2,7	3,4
1730–39	2,2	2,7	4,4
1740–49	2,6	3,0	3,4
1750–59	2,4	2,8	3,6
1760–69	2,7	2,9	3,4

tal er baseret på år, hvor der ikke har været tale om, at epidemier eller hungersnød har givet en overdødelighed. Dette er sjældent tilfældet for et helt årti før 1769, og man må derfor nære mistanke om, at der er registreret for få dødsfald på Fyn-Langeland og i Århus stift, eller at det beregnede folketal er for lavt, hvilket også kan fremkomme ved en underregistrering af dødsfaldene.

Det skal på den baggrund i det følgende undersøges, hvor sandsynlige de i tabel 6 og 7 beregnede størrelser er, og hvor korrekt det materiale, der er anvendt af Aksel Lassen, kan anses for at være. Dette vil ske for hvert af de tre udvalgte geografiske områder for sig.

Udviklingen på Fyn

For Fyns vedkommende bringer Aksel Lassen i sin bog nogle supplerende oplysninger for 1660'erne ud over dem, han har fået ved den optælling, der er lagt til grund for beregningerne i tabel 2. Han refererer således H. H. Fussings tal fra 14 fynske sogne i 1660'erne, og på grundlag heraf beregnes (s. 87) fødsels- og dødshyppigheder for bl.a. 1660–66. Gennemsnittet for de syv år er henholdsvis 5,1 og 5,3, altså langt større end de fynske tal i tabel 6 og 7, der kun dækker tre år mere, og selv om der tages et vist forbehold med hensyn til niveauet, foreslås der dog ikke en korrektion, der på nogen måde vil kunne reducere de to tal til en størrelsesorden som den, der er beregnet i tabel 6 og 7. Hertil kommer, at det oplyses (s. 253), at der i de af Aksel Lassen bearbejdede sogne er en overvægt af nordfynske, der »var forholdsvis hårdt ramt i 1660«. Dette skulle betyde; at dødeligheden i tabel 7 burde være højere end Fussings tal.

Kontrolmuligheder for den efterfølgende tid er der kun små muligheder for i Aksel Lassens materiale, heller ikke ved sammenligning med bispelisterne fra 1735–69, idet de fynske tal da er lagt sammen med tallene for Lolland-Falster.

For at få en idé om, hvad der kan ligge bag de lave tal for Fyn, er gennemført en kontrolundersøgelse på en del af Aksel Lassens grundmateriale, først og fremmest kirkebogen for Norup sogn vest for Odense fjords udløb for årene 1690–1709. Sognet indgår i Aksel Lassens beregningsgrundlag og udgør for de pågældende år 9 pct. af det fynske materiale, som er anvendt til at beregne fødsels- og dødshyppighederne, men man kan naturligvis ikke regne med, at sognets forhold, som de omtales nedenfor, er repræsentative for hele Fyn.

Ifølge kirkebogen for sognet er der i de tyve år født 205 børn, mens antallet af begravede er 134, hvoraf 5 formodentlig er dødfødte eller udøbte, således at fødselsoverskuddet skulle være på 76 personer – Aksel Lassens tal (s. 506) er på 75. Underregistreringen – 5 i forhold til 134 – ligger tilsyneladende tæt på det niveau, som Aksel Lassen anvender på andre geografiske områder.

En nærmere analyse af de døbte og begravede person for person og familie for familie afslører imidlertid, at der må være langt alvorligere mangler i materialet end de fem, der savnes i dåbslisterne. Det første, der virker overraskende, er, at af de 205 fødte børn findes der inden for det første år efter dåben kun begravelsesregistreringer på 12, d.v.s. at spædbørnsdødeligheden skulle have været på ca. 6 pct. af en årgang, eller såfremt man medtager de fem, der manglede i dåbslisterne, en dødelighed på 8 pct. I sidste halvdel af det 18. århundrede er den tilsvarende dødelighed på ca. 25 pct. i de danske landdistrikter^{5,6}, og selv dette tal er efter en international målestok lavt. Et niveau på 8 pct. viser den danske befolkningsstatistik ikke før i 1920'erne, og man kan derfor med meget stor sikkerhed sige, at et meget betydeligt antal døde børn må mangle i begravelseslisterne.

Når man skal vurdere, hvilken betydning det får for befolkningstilvæksten, at dødelighedsregistreringen er mangelfuld, er det af afgørende betydning, om de pågældende børn også mangler på dåbslisterne, idet tilvæksten så bliver den samme, som hvis der ikke var taget hensyn til manglerne, eller om de kun mangler på begravelseslisterne, idet befolkningstilvæksten så vil blive reduceret betydeligt.

5. Hans Chr. Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*, 1975, side 118 ff.

6. I en undersøgelse af befolkningsudviklingen på Sejro har Anders V. Kaare Frederiksen vist, at spædbørnsdødeligheden var stærkt aftagende mellem 1650 og 1800. Han finder omkring 1700 en spædbørnsdødelighed på over 30 pct. A. V. Kaare Frederiksen: *Familierekonstitution*, 1976, side 80 ff.

Den lave fødselshyppighed i tabel 6 for årene 1690–1709 kunne tyde på, at i hvert fald en del af de manglende ikke findes i dåbslisterne. Tænker man sig imidlertid, at alle mangler skulle forklares ad denne vej, og at den korrekte spædbørnsdødelighed var på 25 pct., ville det kræve, at der i sognets kirkebog i de 20 år manglede godt 50 børn både blandt de døbte og de begravede.

Antallet af fødte ville så stige fra ca. 200 til ca. 250, og antallet af døde spædbørn fra 12 til 62. Dette ville imidlertid – overført på hele det fynske materiale – medføre, at fødselshyppigheden skulle have været ca. 4,0 og dødeligheden 3,5, og det forekommer ikke rimeligt, at dette skulle have været tilfældet over en tyve års periode ud fra det kendskab, som vi iøvrigt har til det 17. og 18. århundredes befolkningsforhold.

Det samme resultat kommer man til, hvis man betragter aldersfordelingen for de døde i Norup. I tabel 8 er vist denne fordeling under forskellige forudsætninger og sammenlignet med andre kendte aldersfordelinger.

Kirkebogens tal viser alt for mange gamle blandt de døde, selv sammenlignet med en fordeling, der skulle karakterisere en betydelig overdødelighed for gamle, og det er utænkeligt, at der skulle være en sådan overdødelighed over tyve på hinanden følgende år. Tilføjelsen af 50 døde spædbørn fjerner stort set overdødeligheden for de gamle, men giver for få døde med en dødsalder fra 1–10 år. Det synes derfor mest sandsynligt, at der mangler omkring 50 døde, og at de fordeler sig med noget over halvdelen på døde under et år og noget under halvdelen over 1 år. Det betyder formodentlig også, at det kun er en del af de 50, der mangler i dåbslisterne, og at det af Aksel Lassen beregnede fødselsoverskud derfor er 20–30 personer for stort⁷. Da det vil betyde, at befolkningen på Fyn i det 17. århundrede har været større end antaget af Aksel Lassen, passer det også med, at fødselshyppigheden i tabel 6 viser en stigende tendens, når man går tilbage i tiden, idet den i så fald er beregnet i forhold til for små befolkningstal.

Det er ikke muligt at foretage en tilsvarende kontrol på alle de 11 fynske sogne, der indgår i Aksel Lassens materiale, idet de fleste sognes kirkebøger er dårligt ført og kun indeholder få aldersangivelser. Der er dog to undtagelser, nemlig Kauslunde og Ørbæk. For disse er aldersfordelingen for de døde medtaget i tabel 8. Billedet her svarer bedre til sammenligningen med 1790–99; men der er dog atter en for lille procent af 1–10-årige, således at man også i disse sogne må regne med mangler blandt de begravede, omend fejlene må være af betydeligt mindre omfang end i Norup.

7. For dette taler også, at materialet viser flere eksempler på, at et forældrepar har fået døbt to børn med samme navn inden for de 20 år, uden at der findes en begravelsesregistrering på det ældste barn mellem de to dåbsbehandlinger.

Tabel 8: Aldersfordelinger for døde i en række sogne

	Aldersgruppe				I alt
	Dødfødte og døde under et år	Dødsalder			
		1-10 år	11-60 år	61 år og derover	
		pct.			
Normale forhold 1790-99 ¹⁾	31	16	26	27	100
Enkeltår med overdødelighed for gamle ²⁾	15	15	33	37	100
Norup kirkebog uden korrektioner 1690-1709	10	8	39	43	100
Norup kirkebog med tillæg på 50 udøbte	35	6	28	31	100
Ørbæk kirkebog uden korrektioner 1690-1709	33	7	29	31	100
Kauslunde kirkebog uden korrektioner 1690-1709	34	10	31	25	100

¹⁾ Taget fra dødeligheden i 26 danske landsogne, jf. Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, side 127.

²⁾ Dødeligheden i Fodslette 1762-63, jf. Hans Chr. Johansen, op.cit., side 83.

Hvordan den samlede udvikling har været på Fyn, kan naturligvis ikke bevises ud fra disse spredte tal, men den tendens, der ligger i tolkningen af tallene, synes at give mere sandsynlige niveauer for fødsler og dødsfald end Aksel Lassens. At det ikke er urimeligt at regne med betydelige fejl i begravelseslisterne, viser sig også ved, at en repræsentativ undersøgelse af fejl i danske kirkebøgers begravelseslister så sent som i 1750'erne i gennemsnit viser mangler på ca. 16 pct.⁸

Det kan endelig tilføjes, at en undersøgelse af fertilitets- og dødelighedsforhold på Tåsinge i sidste halvdel af 1600'tallet⁹ viser, at udviklingen, f.eks. i fertilitet og vielseshyppighed der har et forløb, der minder meget om de forhold, som man kender fra slutningen af 1700'tallet, og det, skønt der er tale om et område, som ifølge andre undersøgelser var stærkt påvirket af befolkningsstab under svenskekrigene, således at man kunne forvente, at der ville være unormale forhold, f.eks. stor tilvandring af unge og dermed et stigende antal fødsler og færre dødsfald end under mere stabile forhold.

8. Hans Chr. Johansen, op. cit., side 68.

9. Poul Thestrup: Household Structure on the Island of Tåsinge 1678 in Sune Åkerman, Hans Chr. Johansen and David Gaunt (ed.): *Chance and Change*, 1978, side 13-22.

Konklusionen må derfor blive, at man ikke ud fra det anvendte materiale kan fæste lid til de beregninger, som Aksel Lassen har gjort af det fynske folketal omkring 1700.

Udviklingen i Århus stift

I dette område er det vanskeligere at kontrollere Aksel Lassens kildemateriale, idet det udgøres af den officielle statistik – bispeindberetningerne. For at kunne gennemføre en undersøgelse af tilsvarende art som på Fyn måtte man kræve, at der for en længere tidsperiode og for et helt herred fandtes bevaret kirkebøger med gode aldersangivelser for de begravede, og det synes intetsteds at være tilfældet.

I stedet er valgt at foretage en nærmere undersøgelse af forholdene i Hedensted sogn, hvis kirkebog Aksel Lassen anvender til at demonstrere, hvorledes man ved at anvende tallene for døbte og begravede minus udøbte kan nå frem til en rimelig vurdering af befolkningsudviklingen mellem 1660 og 1769 (s. 258 og 495), idet der bortset fra korrektionen for de udøbte på begravelseslisterne er tale om, at Aksel Lassen accepterer sognets kirkebøgers opgivelser.

Kontrolundersøgelsen er koncentreret omkring årene 1700–14. Midt i perioden skiftes kirkebogsfører, og dette giver mulighed for at sammenligne kirkebogsføringen før og efter dette skift. Man får da for årene 1700–06 (inkl.) i gennemsnit 12 døbte og 8 begravede om året og for årene 1707–14 (inkl.) 17 døbte og 13 begravede om året. Selv om tallene er små, giver sammenligningen et fingerpeg om, at kirkebogsføringen i den første af de to perioder ikke synes at være helt, som den burde være, og dette bekræftes da også ved et nærmere studium af indholdet af begravelseslisterne for årene 1700–06. Det viser sig nemlig, at af de 56, der er blevet begravet i disse år, er kun ni under et år (heraf en dødfødt), 10 er andre børn, og 37 er voksne. Sammenlignet med de normale forventninger, der blev beskrevet i tabel 8, forekommer der således også i dette sogn et meget lavt antal døde spædbørn. Dette forhold kommer også frem, såfremt man direkte undersøger, hvor mange af de 82 døbte børn fra disse år, der forekommer i begravelseslisterne inden deres et års fødselsdag. Det er kun 8 børn, d.v.s. en spædbørnsdødelighed på under 10%, et niveau, der som tidligere omtalt må anses for ganske usandsynligt for denne periode.

Sammenligningen med årene efter 1706 kunne umiddelbart føre til den slutning, at den lave spædbørnsdødelighed skyldtes mangler både på dåbs- og begravelseslisterne, da tallet stiger begge steder i den sidste delperiode. Som for Norups vedkommende fører en sådan antagelse imidlertid til problemer med den relative aldersfordeling for de begravede, idet der så må antages at

være for få 1–10 årige blandt de begravede. Man må derfor regne med, at der også i Hedensted er tale om, at en del af underregistreringen på begravelsessiden rammer andre end udøbte, således at fødselsoverskuddet har været mindre end af Aksel Lassen antaget. Er det korrekt, betyder det formodentlig også, at selv efter at den nye kirkebogsfører har fået rettet op på forgængerens forsyndelser, er der mangler i begravelseslisterne, således at Aksel Lassen også for disse år regner med for hurtig befolkningstilvækst. Skulle Aksel Lassens beregninger af befolkningens størrelse (s. 495) være korrekte, ville de i øvrigt implicere, at fødselshyppigheden i årene 1707–14 havde været på knap 6 pct. om året og dødeligheden på ca. 4½ pct. Disse tal forekommer alt for store (jf. tabel 6 og 7) selv ud fra Aksel Lassens egne forudsætninger, og man må derfor konkludere, at der også i det jyske kirkebogsmateriale kan påvises sådanne mangler, at det må anses for risikabelt at basere en vurdering af folketallets udvikling på en summarisk korrektion af den officielle statistiks opgivelser af antallet af døbte og begravede.

Udviklingen på Sjælland

For Sjælland anvender Aksel Lassen som nævnt Gustav Bangs optællinger fra 30 sjællandske kirkebøger. Et nærmere studium af de udvalgte sognes kirkebøger afslører imidlertid også her en række problemer.

For det første kan man stille sig noget tvivlende til rigtigheden af Gustav Bangs optælling. Mange af de anvendte kirkebøger har en relativt ufuldstændig registrering af de begravede børns navne. Der er f.eks. tale om en vending som »Jens Hansens barn« uden aldersangivelse. Hvilke muligheder har man i et sådant tilfælde for at afgøre, om det er det barn, som Jens Hansen kan have fået umiddelbart forud uden dåbsregistrering i kirkebogen, eller om det drejer sig om et noget ældre barn, der er døbt flere år før? Men det er nødvendigt at vide dette for at kunne beregne, hvor stor en andel der mangler i dåbslisterne på grund af dødfødsel eller dødsfald før dåb.

For det andet viser en nærmere gennemgang af de forholdsvis få kirkebøger, der har aldersangivelser ved alle eller næsten alle døde, at der formodentlig også på Sjælland må regnes med betydelige mangler i begravelseslisterne, hvis konsekvens vil være, at befolkningstilvæksten har været en anden end den, som Aksel Lassen antager. I tabel 9 ses forholdene i fire af de af Gustav Bang udvalgte sogne omkring år 1700. De har alle en lav børnedødelighed – de 5½ pct. er ikke fratrukket – på omkring 3/5 af det forventede, og aldersfordelingen for de døde viser da også ligesom ved de tidligere viste eksempler, at der formodentlig er for få i aldersklassen under et år. Et andet helt klart tegn på

Tabel 9: Dødelighedsforholdene belyst ud fra nogle sjællandske kirkebøger omkring 1700

Sogn	Periode	Spædbørns- døde- lighed ¹⁾	Dødsalder			
			under 1 år	1-10 år	11-60 år	61 år eller derover
			pct.			
Allerslev	1700-09	15	26	16	25	33
Bjergsted	1700-09	18	34
Fjenneslev	1690-99	16	28	14	26	32
Rønnebæk	1690-99	13	20	13	33	34

¹⁾ Antal døde spædbørn i procent af antal fødte i perioden.

dette er, at der i Rønnebæk blandt de 28 døde spædbørn i årene 1690-1704 er 18, som har en dødsalder mellem et halvt og et helt år og kun 10 med en dødsalder under et halvt år. Dødeligheden i sidste halvdel af det første leveår er ellers mindre end 10 pct. af dødeligheden i det første halve leveår.

Da de i tabellen nævnte kirkebøger er blandt dem, der giver de mest fuldstændige oplysninger, kan man meget vel tænke sig endnu alvorligere mangler i andre af de 30 sogne, og man må derfor også for de sjællandske sognes vedkommende slutte, at Aksel Lassens grundmateriale hviler på et for usikkert grundlag, der er anvendt uden nogen egentlig kildekritik af begravelseslisternes værdi.

Specielt for Præstø amt gælder det tillige, at de fødsels- og dødshyppigheder, der fremgår af tabel 6 og 7, for perioden før 1710 forekommer at være alt for høje, således at det er mest sandsynligt, at der i opgørelserne over folketallet enten er tale om en for stor tilvækst eller en for lille afvandring.

Mulighederne for at foretage beregninger af Danmarks folketal omkring 1700 og ændringerne i dette

Det fremgår af den ovenstående gennemgang af det danske kirkebogsmateriale omkring år 1700, at det må anses for at være meget upålideligt, og det kræver derfor dybtgående kildekritiske studier, før det kan anvendes. Sådanne studier er ikke gennemført af de forfattere, hvis resultater er refereret ovenfor.

Fejlene fra kirkebøgerne vil naturligvis gå igen i den tidlige officielle statistik, hvor der yderligere kan tænkes at opstå nye fejl under bearbejdelsen af de indsendte oplysninger fra præster og provster. Forud for omkring 1780

kan den officielle statistik kun anvendes i analyser, hvor tendenserne er meget klare, f.eks. til at finde frem til store dødsår.

Den nyeste forskning har tillige sat spørgsmålstegn ved Aksel Lassens anvendelse af 1600-tallets mandtal¹⁰, som er den anden hovedhjørneste i denne forfatters beregninger af folketallet i perioden 1660–1769, og man må derfor på nuværende tidspunkt konkludere, at beregninger af de typer, som er vist i tabel 1, ikke kan give os noget sikkert billede af befolkningsudviklingen forud for 1769.

I stedet må man gå i gang med langt mere arbejdskrævende undersøgelser, hvor man person for person og familie for familie undersøger kildematerialets værdi. Efterhånden som sådanne undersøgelser kommer til at foreligge for mange sogne og delperioder, vil disse brudstykker kunne danne et mønster, der kan vise os, hvorledes befolkningsudviklingen har været i perioden¹¹.

10. A. V. Kaare Frederiksen, op. cit., side 44–53.

11. Den metode, der kan anvendes i sådanne undersøgelser, er bl.a. beskrevet i de ovennævnte værker af Anders V. Kaare Frederiksen og Hans Chr. Johansen samt i Poul Thestrup: *Methodological Problems of a Family Reconstitution Study in a Danish Rural Parish before 1800*, *Scandinavian Economic History Review*, 1972, side 1–26.